

ANDRZEJ A. ZIĘBA

 <https://orcid.org/0000-0003-4922-6249>

INSTYTUT ETNOLOGII I ANTROPOLOGII KULTUROWEJ
UNIwersytet Jagielloński w Krakowie

TADEUSZ ISAKOWICZ-ZALESKI († 2024) JAKO HISTORYK ORMIAN POLSKICH

Abstrakt: Tadeusz Isakowicz-Zaleski (1956-2024), birtualny duchowny katolicki (obrazdu ormiańskiego i rzymskiego), a także znany w Polsce publicysta oraz działacz społeczny i charytatywny, był równocześnie historykiem piszącym o dziejach Ormian polskich, zwłaszcza ich Kościoła obrazdu ormiańskokatolickiego i zagładzie w dobie drugiej wojny światowej. W artykule poddano analizie jego publikacje na tle ówczesnej historiografii polskiej, a także omówiono eseistykę historyczną jego autorstwa poświęconą tym zagadnieniom.

Słowa kluczowe: Tadeusz Isakowicz-Zaleski, dzieje Ormian polskich, historiografia polska

Zmarły 9 stycznia 2024 roku ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski, obok wielu innych działań i prac – duszpasterskich, charytatywnych i społecznych, z których był szeroko znany¹, zajmował się także badaniem dziejów Ormian polskich, przede wszystkim Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce.

Zainteresowanie tą problematyką zrodziło się u niego ze względu na ormiańskie pochodzenie matki, Teresy z Isakowiczów Zaleskiej (1932-2011). Z jej

¹ L. Kabłak-Ziembicki, *Ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-89*, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz, aut. biografów A. Abramczyk et al., 1, Warszawa 2000, s. 129-130; T. Isakowicz-Zaleski (współpraca W. Bonowicz), *Moje życie nielegalne*, Kraków 2008; K. Kapłon, P. Boroń, *Polacy pożegnali księdza Isakowicza-Zaleskiego*, „Cracovia Leopoldis”, 2024, 1 (114), s. 1-3.

rodziny wyszło kilku kapłanów tego obrządku, w tym przedostatni arcybiskup Lwowa Izaak Mikołaj Isakowicz (1824-1901) oraz proboszcz parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie Leon Isakowicz (1883-1944). Był też ksiądz Isakowicz-Zaleski duszpasterzem ormiańskich katolików, a w latach 2009-2014 przedstawicielem mniejszości ormiańskiej w Komisji Wspólnej Rządu RP i Mniejszości Narodowych i Etnicznych². „Otrzymałem w spadku ormiańską duszę” – wyznawał w wierszu *Dziedzictwo*³. O wielkim zaangażowaniu emocjonalnym jego poszukiwań historycznych świadczą też osoby blisko go znające:

Z tamtego milczenia i dusznej ciszy został obraz człowieka, który musi być świadkiem tamtych zniszczonych przez czas, zdewastowanych przez historię grobów

– pisała o nim Anna Kluz-Łoś, relacjonując wspólną podróż na kresowe cmentarze⁴.

Warsztat badawczy historyka zawdzięczał uczęszczaniu w czasie studiów uniwersyteckich w Krakowie na seminarium prowadzone przez księdza Bolesława Kumora (1925-2002), historyka Kościoła o znaczącym dorobku naukowym, profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, o którym pisał: „uważam go za swojego mistrza”⁵. Profesor Kumor był kompetentny zwłaszcza w zakresie dziejów Kościoła katolickiego w Galicji i w wielu jego pracach na ten temat pojawiały się ciekawe ustalenia odnośnie do obrządku ormiańskiego⁶. Starał się też podtrzymywać pamięć o unii kościelnej Ormian polskich w świadomości mu współczesnych⁷. Pod jego kierunkiem Tadeusz Zaleski przygotował pracę magisterską o arcybiskupie Isakowiczu⁸.

Wiele zawdzięczał też księdzu Grzegorzowi Petrowiczowi (1916-2004), profesorowi Papieskiego Kolegium Ormiańskiego (Pontificio collegio armeno) w Rzymie, autorowi trzytomowej syntezy dziejów Kościoła ormiańskiego

² T. Krzyżowski, *Ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski (1956-1924) i jego aktywność na rzecz środowiska ormiańskiego* / *Բուհական Գործունեությունը Իսակովիչ-Զալեսկիի (1956-2024) և իր սկզբնական գործունեությունը՝ ի նպաստ հայ համայնքի*, „Munetik / Մունետիկ”, 2024, 1 (5), s. 34-45.

³ T. Isakowicz-Zaleski, *Wiersze*, red. J. Zarzycka, wybór wierszy A. Łoś, J. Zarzycka, postł. A. Waśko, Kraków 2006, s. 13.

⁴ *Ibidem*, s. [7].

⁵ T. Isakowicz-Zaleski, *Personalnik subiektywny*, Kraków 2013, s. 72.

⁶ S. Nabywaniec, *Ks. Bolesław Kumor: profesor Uniwersytetu, badacz dziejów i organizacji Kościoła*, „Analecta Cracoviensia”, 27, 1995, s. IX-XX; idem, *Wykaz prac drukowanych ks. Bolesława Kumora*, *ibidem*, s. XXI-LIII.

⁷ B. Kumor, *350 lat unii kościelnej Ormian polskich*, „Tygodnik Powszechny”, 1980, 5, s. 4.

⁸ S. Nabywaniec, M. Lignowski, *Bibliografia publikacji księdza profesora Bolesława Kumora i prac napisanych pod kierunkiem Ks. Profesora (1956-1996)*, „Roczniki Teologiczne”, 43, 1996, 4, s. 13-74.

w Polsce, opartej na archiwach watykańskich. Poznał go w czasie pobytów w Rzymie w 2001 roku, a zwłaszcza w trakcie krótkiej edukacji w tym kolegium w 2002 roku, czyli tuż przed jego śmiercią. Tak go potem wspominał:

Nasze wielogodzinne rozmowy dotyczyły przede wszystkim polskich Ormian. Opowiedział mi wiele ciekawych historii, które skrzętnie notowałem. Przekazał mi też sporo swoich zapisków, które wykorzystałem przy opracowaniu *Słownika biograficznego księży ormiańskich w Polsce*. Zresztą taka była jego intencja, aby życie i działalność owych duchownych nie poszła w zapomnienie⁹.

Szczególnym mentorem historycznym księdza Isakowicza-Zaleskiego był Tadeusz Żychiewicz (1922-1994), publicysta „Tygodnika Powszechnego”, po matce potomek polskich Ormian z Kamieńca Podolskiego, autor artykułów prasowych przybliżających ich tradycję¹⁰. Przyjaźń intelektualną z nim tak opisał:

Łączyło nas przede wszystkim zainteresowanie Kresami i mieszkającymi tam ciągle Ormianami. Z jego inicjatywy organizowane były spotkania z przyjeżdżającymi do Krakowa rodzinami ormiańskimi. Bardzo leżała mu na sercu sprawa reaktywowania w Krakowie parafii ormiańskiej. Gdy miałem jechać do Rzymu (co ostatecznie nie doszło do skutku, gdyż nie dostałem paszportu), dał mi nawet list do kard. Władysława Rubina, którego znał osobiście z czasów lwowskich, a który był wówczas prefektem Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich, by zwrócić jego uwagę na tę kwestię. Doceniałem jego ogromną wiedzę o losach i mieszkańcach Kresów¹¹.

Pewną rolę w pobudzeniu zainteresowań dziejami Ormian w studenckim okresie życia Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego odegrał także Czesław Lechicki (1906-2001), historyk krakowski, przed drugą wojną światową zajmujący się ormiańską tematyką kościelną na zlecenie ówczesnego (i ostatniego) arcybiskupa tego obrządku Józefa Teodorowicza, w 1941 roku na zamówienie Akademii Nauk Armeńskiej SRR przygotowujący historię Ormian w dawnej Polsce (przy czym tytuł tej pracy mówił o „Zachodniej Ukrainie”)¹².

⁹ T. Isakowicz-Zaleski, *Personalnik*, s. 231.

¹⁰ K. Stępnia, *Tadeusz Żychiewicz*, Kraków 2018.

¹¹ T. Isakowicz-Zaleski, *Personalnik*, s. 363.

¹² Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, Lwów 1928. Ponadto Lechicki był autorem pierwszych zarysów biografii arcybiskupa Isakowicza, które stały się punktem wyjścia dla pracy magisterskiej, a następnie książki Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego: Cz. Lechicki, *Arcybiskup I. M. Isakowicz (1824-1901)*, „Posłaniec Św. Grzegorza”, 1, 1927, 4, s. 4-10; idem, *Isakowicz Izaak Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, 10, Wrocław 1962-1964, s. 170-171; idem, *Isakowicz Izaak Mikołaj*, „Nasza Przyszłość”, 19, 1964, s. 237-240. O Lechickim zob.: S. Dziki, M. Głogier, *Czesław Lechicki (1906-2001) – religioznawca, prasoznawca*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, 2001, 2, s. 367-373.

Z kolei Henryka Augustynowicz-Ciecierska (1904-1992), autorka pracy na temat klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie, pomagała mu w zbieraniu materiałów do magisterium, opowiadała o obyczajach polskich Ormian i wypożyczyła pamiątki rodzinne na organizowaną przez niego wystawę w Muzeum Archidiecezjalnym w Krakowie (2002)¹³. Inną rolę odegrał profesor Andrzej Pisowicz, armenista z Uniwersytetu Jagiellońskiego, na którego lektorat języka ormiańskiego ksiądz Isakowicz-Zaleski uczęszczał jako kleryk¹⁴.

Już podczas studiów profesor Kumor namawiał go do poświęcenia się historiografii, ale wtedy bez skutku:

Łamałem się, ale raczej byłem na nie. Uważałem, że mogę być albo księdzem, albo naukowcem, nie widziałem możliwości połączenia tych dwóch aktywności¹⁵.

Okazało się jednak, że od historii Ormian polskich nie zdołał odejść. Dla szerszej publiczności ten wątek w jego przedsięwzięciach historiograficznych przesłoniła głośna książka o trudnym okresie w dziejach archidiecezji krakowskiej, czyli o presji tajnych służb państwa komunistycznego na jej duchowieństwo¹⁶. Jednak zanim zajął się tym nośnym wówczas tematem, przez ponad dekadę koncentrował się na dziejach Ormian polskich.

Pierwszą publikację z tego zakresu poświęcił arcybiskupowi Isakiewiczowi. Ogłosił ją w roku 1978 roku w londyńskim „Biuletynie” Koła Lwowian, jako Tadeusz Zaleski-Isakowicz¹⁷. To przybrane, dwuczłonowe nazwisko było złożeniem nazwisk matki i ojca (w późniejszych latach odwrócił kolejność członów). Należy też odnotować jego udział w konferencjach poświęconych Ormianom polskim, organizowanych w Krakowie w latach osiemdziesiątych XX wieku, poza instytucjami akademickimi, siłami społecznymi¹⁸. W 2001 roku zamieścił artykuł o księdzu Leonie Isakowiczu, bliskim współpracowniku arcybiskupa Teodorowicza, w „Biuletynie Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”¹⁹, wydawanym w Krakowie. Poza źródłami archiwalnymi i prasowymi wykorzystał w nim pamięć rodzinną.

¹³ T. Isakowicz-Zaleski, *Personalnik*, s. 45.

¹⁴ *Ibidem*, s. 256.

¹⁵ *Ibidem*, s. 72.

¹⁶ T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieczeństwa. Na przykładzie diecezji krakowskiej*, Kraków 2007.

¹⁷ T. Zaleski-Isakowicz, 75. rocznica śmierci Mikołaja Isakowicza, „Biuletyn. Koło Lwowian”, 1978, 34, s. 50-52.

¹⁸ W pierwszej konferencji ormiańskiej, w 1980 roku, uczestniczył jako słuchacz i sprawozdawca (T. Zaleski-Isakowicz, *Sesja ormiańska*, „Tygodnik Powszechny”, 34, 1980, nr 47, s. 7), potem – na sesjach poświęconych arcybiskupowi Teodorowiczowi – już jako referent.

¹⁹ T. Zaleski, *Ks. Pralat Leon Isakowicz – proboszcz ormiański i kustosz sanktuarium w Stanisławowie. Zarys biograficzny*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2001, 24/25, s. 14-18.

W tymże roku ukazały się dwie książki. Pierwsza była niejako kontynuacją wątku rodzinnego, dotyczyła bowiem Izaaka Mikołaja Isakowicza, arcybiskupa ormiańskokatolickiego Lwowa w latach 1882-1901, brata prapradziadka autora²⁰. Ukazał w niej jego biografię na tle dziejów Kościoła katolickiego, Ormian polskich i przemian społeczno-kulturalnych w Galicji w wieku XIX. Praca była skonstruowana wzorowo, ale podstawę źródłową posiadała stosunkowo skromną, ograniczoną do zbiorów rodzinnych, archiwaliów krakowskich, wypisów Lechickiego z archiwum arcybiskupstwa ormiańskokatolickiego we Lwowie, ówczesnej prasy i literatury przedmiotu. Obszernie natomiast wykorzystał autor dorobek pisarski arcybiskupa, przeanalizował wszystkie jego publikacje, zwłaszcza homiletyczne, jak też wypowiedzi na tematy społeczne. Nie zdołał dotrzeć do archiwów watykańskich i (w pełni) do lwowskich. Mimo to praca ta pozostaje do dziś przydatna, a poniekąd niezastąpiona, z powodu braku kontynuatorów, gdy chodzi o badania nad dziejami Kościoła ormiańskokatolickiego w drugiej połowie XIX wieku.

Również pod nazwiskiem Zaleski ukazał się wspomniany już *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich*²¹. Był to zbiór 245 krótkich biografii (czasem tylko not biograficznych) księży działających wśród polskich Ormian od schyłku wieku XVIII do czasów współczesnych autorowi, niezależnie od ich pochodzenia etnicznego. Na samym końcu umieścił też notę o samym sobie. W tej pracy widać już było skutki kwerendy lwowskiej i rzymskiej (wspomniane zapiski księdza Petrowicza). Stanowi ona cenną i wciąż niezastąpioną pomoc dla wszystkich historyków zajmujących się dziejami Kościoła ormiańskiego, choć wymaga uzupełnień i poprawek. Niestety, podobnie jak poprzednia, nie ma jak na razie ani poszerzenia czasowego, ani pogłębienia merytorycznego²².

Kościelną tematykę ormiańską Tadeusz Isakowicz-Zaleski kontynuował jeszcze w kolejnych latach, ale wartość analityczną z tego okresu ma jedynie artykuł

²⁰ T. Zaleski, *Biskup ormiański Izaak Isakowicz „Złotousty”. Duszpasterz, społecznik i patriota. 1824-1901*, Kraków 2001. Na okładce autor zamieścił fotografię arcybiskupa, wykonaną we Lwowie około 1885 roku, ofiarowaną mu przez Tadeusza Żychiewicza. Zabiegał także o utrwalenie pamięci o Izaaku Mikołaju Isakowiczu. Zorganizował 21 maja 2001 roku w Krakowie uroczystość stulecia jego śmierci, podczas której ormiańskokatolicki patriarcha Nerses Bedros XIX wraz z kardynałem Franciszkiem Macharskim poświęcili okolicznościową tablicę pamiątkową w klasztorze oo. Karmelitów na Piasku.

²¹ T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, z przedmową Nersesa Berdosa XIX z Bejrutu, Kraków 2001.

²² W 2024 roku Tomasz Krzyżowski wraz ze współpracownikami podjął zadanie opracowania słownika biograficznego duchowieństwa ormiańskiego w Polsce od XIV do XXI wieku w ramach grantu badawczego finansowanego przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki. Część dotycząca wieków od XVIII do XX zapewne przyczyni się do rozszerzenia słownika Isakowicza-Zaleskiego.

o arcybiskupie Teodorowiczu²³. Pozostałe publikacje obliczone były na popularyzację zagadnienia²⁴. Wartość dokumentacyjną mają natomiast kompetentne publikacje dotyczące postaci i wydarzeń kościelnych jemu współczesnych, które dziś są już dla nas historią²⁵. Ksiądz Isakowicz-Zaleski jest też autorem tekstów wspomnieniowych, które należy uznać za istotne źródła historyczne do najnowszych dziejów Ormian polskich. W tym kontekście warto zwłaszcza przywołać barwne charakterystyki jego ormiańskich znajomych i przyjaciół²⁶. Na pewno więcej tego typu materiałów kryje się w spuściźnie archiwalnej, jaką po sobie pozostawił²⁷.

Wartość wyżej wymienionych prac można ocenić wyłącznie w szerszym kontekście historiografii polskiej. Gdy w 1978 roku zmarł ksiądz profesor Zdzisław

²³ T. Isakowicz-Zaleski, *Józef Teofil Teodorowicz arcybiskup ormiański – prorok pojednanej różnorodności w dobie przełomu*, w: *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały I i II Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin, 30 listopada – 1 grudnia 2001 r.; Lublin, 6-8 maja 2003 r., red. K. Kłauza, S. C. Napiórkowski, K. Pek, Lublin 2003, s. 355-362.

²⁴ T. Zaleski, *Parafia ormiańska w Stanisławowie*, w: *Jednodniówka z okazji Zjazdu Stanisławowian w Krakowie*, Kraków 2003, [on-line:] <http://stanislawow.net/historia/parafia.htm> (dostęp: 18 września 2024); idem, *Unia Ormian Polskich z Rzymem*, „Mysł.pl”, 2011, 2; T. Isakowicz-Zaleski, *Emigranci spod Araratu*, „Przegląd Powszechny”, 126, 2009, 11, s. 31-40; a także seria tekstów internetowych.

²⁵ T. Isakowicz-Zaleski, *Pielgrzymka patriarchy ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX do Polski*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2002, 28/29, s. 4-9; idem, *Wizyta patriarchy ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX we Lwowie na Ukrainie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2002, 28/29, s. 10-13; idem, *Kapłan trzech bratnich obrządków – wspomnienie o ks. Krzysztofie Stanieckim*, w: *Kapłan trzech obrządków. Księga pamiątkowa ku czci śp. ks. mitrata dra Krzysztofa Stanieckiego*, red. P. Jaskóła, [aut. A. Nossol et al.], Opole 2004, s. 135-136, *Ekumenizm i Integracja*, 10. Część z tych esejów ukazała się potem w zbiorze: T. Isakowicz-Zaleski, *Żywa historia*, Kraków 2014.

²⁶ T. Isakowicz-Zaleski, *Personalnik*, s. 7-9 (Abgarowiczowie), s. 10-11 (Monika i Tadeusz Agopsowiczowie), s. 11 (Charles Aznavour), s. 26-27 (Bogdanowiczowie), s. 28-29 (Bohosiewiczowie), s. 59-60 (Adam Domanasiewicz), s. 75-77 (Marek Eminowicz), s. 79-80 (ksiądz Kazimierz Filipiak), s. 92-95 (prymas Józef Glemp, ordynariusz Ormian katolików), s. 117-123 (Isakowicz Alina, Irena, ksiądz Leon, Krystyna – siostra Miriam), s. 126 (ksiądz Franciszek Jakubowicz), s. 134-135 (ksiądz Petros Jesajan), s. 147-148 (Janusz Kamocki), s. 149-150 (Bogdan Kasprowicz), s. 162 (Zbigniew Kościów), s. 166-167 (Krzysztofowiczowie), s. 173-174 (Tadeusz Kura), s. 208-209 (Andrzej Mandalian), s. 210-211 (Andranik Markarian), s. 218-219 (arcybiskup Rafael Minasjan), s. 222 (Wojciech Mojzesowicz), s. 226-227 (ksiądz Stefan Moszoro-Dąbrowski), s. 233-235 (katolikos Nerses Bedros XIX), s. 241 (Romana Obrocka), s. 251 (ksiądz Grzegorz Petrowicz), s. 256 (Andrzej Pisowicz), s. 260 (Maria Przybylska), s. 282-283 (Maria Roszko-Roszkiewicz), s. 301-303 (ksiądz Krzysztof Staniecki), s. 308-309 (Ewa Sztolcman-Kotlarczyk), s. 318-319 (Leon Ter-Oganian), s. 362-364 (Tadeusz Żychiewicz).

²⁷ Archiwum Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego zdeponowane jest w Fundacji Brata Alberta. Według oświadczenia Małgorzaty Urbanik, obecnej prezes Fundacji, jest ono opracowywane, ale wobec ogromu materiałów praca ta musi jeszcze potrwać (informacja Anny Kluz-Łoś z 4 lipca 2024 roku).

Obertyński, ostatni powojenny badacz dziejów Kościoła ormiańskiego pracujący na terenie Polski, studia naukowe z zakresu dziejów Kościoła ormiańskiego praktycznie w kraju ustały. W kolejnym dziesięcioleciu opublikował swe ostatnie książki i artykuły jedyny emigracyjny historyk tego zagadnienia, czyli ksiądz Petrowicz. Tadeusz Isakowicz-Zaleski, pracując w swoim zakresie, podjął je na nowo, równolegle z Krzysztofem Stopką (późniejszym profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego). A dodać tu trzeba, że Ormianami polskimi w szerszym, nie tylko kościelnym zakresie zajmowali się wtedy bardzo nieliczni badacze polscy, najaktywniej profesor Grzegorz Pełczyński i kilku orientalistów. Na tym polu badawczym dominował bezkonkurencyjnie historyk ukraiński Jarosław Daszkiewicz, publikując w różnych językach prace, owszem, źródłowe, ale zepsute przez silną tendencję nacjonalistyczną. Stąd wkład Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego w odradzanie się tematyki ormiańskiej w historiografii polskiej był istotny, choć pozauniwersytecki, i należy go z perspektywy czasu docenić.

W kolejnych latach Tadeusz Isakowicz-Zaleski koncentrował się już na innych tematach. Jednym z nich pozostawały dawne Kresy Południowo-Wschodnie, macecchnik Ormian polskich. Jego publikacje z tej dziedziny miały charakter esejów i felietonów historycznych²⁸. Trzeba tu podkreślić jego bezkompromisową walkę o pamięć o masowych mordach Polaków i Ormian, dokonanych przez nacjonalistów ukraińskich w latach okupacji niemieckiej. Był tej pamięci społecznym kustoszem, a równocześnie jej analitykiem. Tej sprawie poświęcił kilka publikacji²⁹. Nie były to prace naukowe, stały się jednak donośnymi i skutecznymi bodźcami dla uniwersyteckiej nauki polskiej, która wcześniej konsekwentnie pomijała to zagadnienie, najpierw z powodu cenzury komunistycznej, potem z obawy przed naruszeniem przykazań poprawności politycznej, czasem ze względu na naiwny ukrajinofilizm.

Intuicją badawczą (choć znów nie dorobkiem *stricte* naukowym) odznaczył się też Tadeusz Isakowicz-Zaleski odnośnie do ukraińskiego metropolity grekokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego, który nie przeciwdziałał ludobójstwu Polaków i Ormian. Negatywnie ocenił jego postawę w esej pod tytułem *Metropolita i zbrodniarze*³⁰. Wykazał się odwagą, wywołując 25 listopada 2009 roku protest społeczny w trakcie konferencji poświęconej Szeptyckiemu („Metropolita Andrzej Szeptycki – człowiek Kościoła, działacz społeczny, mąż stanu”),

²⁸ Na przykład: *Leopolis semper fidelis / Lwów zawsze wierny*, Kraków 1985, pod pseudonimem Jan Kresowiak, *Biblioteka „Promienistych”*.

²⁹ T. Isakowicz-Zaleski, *Ludobójstwo Ormian – zbrodnia niepotępiona*, Kraków 2004; idem, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008 (tu zamieścił rozdział: *Męczeństwo Polaków i Ormian w Kutach nad Czeremoszem w latach 1939-1945*, s. 97-154); idem, *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada*, w: *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, red. B. Paż, Kraków 2015, s. 213-236.

³⁰ T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo*, s. 51-56.

zorganizowanej przez Fundację Rodu Szeptyckich w siedzibie Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Ogromne zaangażowanie religijne i społeczne oraz wrażliwość etyczna sprawiły, że Tadeusz Isakowicz-Zaleski pozostał badaczem otwartym, dążącym do prawdy historycznej.

Bibliografia

Źródła

- Isakowicz-Zaleski T., *Kaplan trzech bratnich obrządków – wspomnienie o ks. Krzysztofie Stanieckim*, w: *Kaplan trzech obrządków. Księga pamiątkowa ku czci śp. ks. mitrata dra Krzysztofa Stanieckiego*, red. P. Jaskóła, [aut. A. Nossol et al.], Opole 2004, s. 135-136, *Ekumenizm i Integracja*, 10
- Isakowicz-Zaleski T., *Personalnik subiektywny*, Kraków 2013
- Isakowicz-Zaleski T., *Wiersze*, red. J. Zarzycka; wybór wierszy A. Łoś, J. Zarzycka, posł. A. Waśko, Kraków 2006
- Isakowicz-Zaleski T., współpraca W. Bonowicz, *Moje życie nielegalne*, Kraków 2008

Opracowania

- Dziki S., Glogier M., *Czesław Lechicki (1906–2001) – religioznawca, prasoznawca*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, 2001, 2, s. 367-373
- Isakowicz-Zaleski T., *Emigranci spod Araratu*, „Przegląd Powszechny”, 126, 2009, 11, s. 31-40
- Isakowicz-Zaleski T., *Józef Teofil Teodorowicz arcybiskup ormiański – prorok pojednanej różnorodności w dobie przełomu*, w: *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały I i II Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin, 30 listopada-1 grudnia 2001 r.; Lublin, 6-8 maja 2003 r., red. K. Klauza, S. C. Napiórkowski, K. Pek, Lublin 2003, s. 355-362
- Isakowicz-Zaleski T., *Księża wobec bezpieki. Na przykładzie diecezji krakowskiej*, Kraków 2007
- Isakowicz-Zaleski T., *Ludobójstwo Ormian – zbrodnia niepotępiona*, Kraków 2004
- Isakowicz-Zaleski T., *Parafia ormiańska w Stanisławowie*, w: *Jednodniówka z okazji Zjazdu Stanisławowian w Krakowie*, Kraków 2003
- Isakowicz-Zaleski T., *Pielgrzymka patriarchy ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX do Polski*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2002, 28/29, s. 4-9
- Isakowicz-Zaleski T., *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada*, w: *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946*, red. B. Paż, Kraków 2015, s. 213-236
- Isakowicz-Zaleski T., *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008
- Isakowicz-Zaleski T., *Wizyta patriarchy ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX we Lwowie na Ukrainie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2002, 28/29, s. 10-13
- Isakowicz-Zaleski T., *Unia Ormian Polskich z Rzymem*, „Myśl.pl”, 2011, 2, s. 98-103
- Isakowicz-Zaleski T., *Żywa historia*, Kraków 2014

- Kablak-Ziembicki L., *Ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski*, w: *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-89*, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz, aut. biogramów A. Abramczyk et al., 1, Warszawa 2000, s. 129-130
- Kapłon K., Boroń P., *Polacy pożegnali księdza Isakowicza-Zaleskiego*, „Cracovia Leopolis”, 2024, 1 (114), s. 1-3.
- Krzyżowski T., *Ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski (1956-1924) i jego aktywność na rzecz środowiska ormiańskiego / Զահաւիտ Թադէւշ Իսակովիչ-Զալէսկի (1956-2024) և իր աւերիւմը գործունէութեանը՝ ի նպաստ հայ համայնքի*, „Munetik / Մունետիկ”, 2024, 1 (5), s. 34-45
- Kumor B., *350 lat unii kościelnej Ormian polskich*, „Tygodnik Powszechny”, 1980, 5, s. 4
- Lechicki Cz., *Arcybiskup I. M. Isakowicz (1824-1901)*, „Posłaniec Św. Grzegorza”, 1, 1927, 4, s. 4-10
- Lechicki Cz., *Isakowicz Izaak Mikołaj*, „Nasza Przyszłość”, 19, 1964, s. 237-240
- Lechicki Cz., *Isakowicz Izaak Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, 10, Wrocław 1962-1964, s. 170-171
- Nabywaniec S., *Ks. Bolesław Kumor: profesor Uniwersytetu, badacz dziejów i organizacji Kościoła*, „Analecta Cracoviensia”, 27, 1995, s. IX-XX
- Nabywaniec S., *Wykaz prac drukowanych ks. Bolesława Kumora*, [w:] idem, *Ks. Bolesław Kumor: profesor Uniwersytetu, badacz dziejów i organizacji Kościoła*, „Analecta Cracoviensia”, 27, 1995, s. XXI-LIII
- Nabywaniec S., Lignowski M., *Bibliografia publikacji ks. prof. Bolesława Kumora i prac napisanych pod kierunkiem Ks. Profesora (1956-1996)*, „Roczniki Teologiczne”, 43, 1996, 4, s. 13-74
- Stępnia K., *Tadeusz Żychiewicz*, Kraków 2018
- Zaleski T., *Biskup ormiański Izaak Isakowicz „Złotousty”. Duszpasterz, społecznik i patriota. 1824-1901*, Kraków 2001
- [Zaleski T.] Kresowiak J., *Leopolis semper fidelis / Lwów zawsze wierny*, Kraków 1985, Biblioteka „Promienistych”
- Zaleski T., *Ks. Prałat Leon Isakowicz – proboszcz ormiański i kustosz sanktuarium w Stanisławowie. Zarys biograficzny*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2001, 24/25, s. 14-18
- Zaleski T., *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, z przedmową Nersesa Berdosa XIX z Bejrutu, Kraków 2001
- Zaleski-Isakowicz T., *Sesja ormiańska*, „Tygodnik Powszechny”, 34, 1980, nr 47, s. 7
- Zaleski-Isakowicz T., *75. rocznica śmierci Mikołaja Isakowicza*, „Biuletyn. Koło Lwówian”, 1978, 34, s. 50-52

Andrzej A. Zięba, *Tadeusz Isakowicz-Zaleski († 2024) as a Historian of Polish Armenians*

Abstract, Tadeusz Isakowicz-Zaleski (1956-2024), a biritual Catholic priest (of the Armenian and Roman rites), also known in Poland as a publicist and a social, charitable activist, was simultaneously a historian writing about the history of Polish Armenians, especially their Church of the Armenian Catholic rite and extermination

during World War II. The article analyses his publications against the background of contemporary Polish historiography and discusses historical essays of his authorship devoted to these issues.

Keywords: Tadeusz Isakowicz-Zaleski, Polish Armenians, Polish historiography

**Անդժեյ Ա. ժիեմբա, Տադեուշ Իսակովիչ-Չալեսկին († 2024) Որպես
Լեհահայերի Պատմագիր**

Համառոտագիր, Տադեուշ Իսակովիչ-Չալեսկին (1956-2024), երկժիսական (հայկական և հռոմեական ծեսեր) կաթոլիկ հոգևորական էր, ինչպես նաև Լեհաստանում հայտնի հրապարակախոս, հասարակական գործիչ և բարեգործ: Մինևույն ժամանակ պատմաբան էր՝ ով անդրադառնում էր լեհահայերի պատմությանը, հատկապես Հայ կաթոլիկ եկեղեցու ծեսին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի բնաջնջման պատմությանը: Հոգվածում վերլուծվում են նրա հրապարակումները՝ լեհական ժամանակակից պատմագրության համատեքստում, և քննարկվում են նրա պատմական ակնարկները՝ նշված խնդիրներին նվիրված:

Բանալի բառեր. Տադեուշ Իսակովիչ-Չալեսկի, լեհահայերի պատմություն, լեհական պատմագրություն: